

Tomaž Lazar, Ljubljana

**LIKOVNI VIRI
ZA VOJAŠKO ZGODOVINO POZNEGA
SREDNJEGA VEKA.
STENSKO IN TABELNO SLIKARSTVO
NA SLOVENSKEM IN V SOSEDNJIH
DEŽELAH,
2. DEL (INTERPRETACIJA VIROV)***

Med primeri stenskega in tabelnega slikarstva, zbranimi v prvem delu razprave, je približno 150 bolj ali manj realističnih pozno-srednjeveških upodobitev orožja, bojne opreme in vojakov. Ob pregledu gradiva lahko zapišemo nekaj splošnih ugotovitev. Kronološko velika večina virov izvira iz obdobja med leti 1380 in 1500. Celotno 15. stoletje je tako zelo dobro pokrito, 14. stoletje pa z izjemo zadnjih dveh desetletij bolj fragmentarno. Na splošno velja, da je gradiva vse manj, kolikor bolj se pomikamo nazaj po časovni osi. Za čas pred letom 1300 uporabnih virov tako rekoč ni, kar močno omejuje naše poznavanje stanja vojaštva in oborožitve v starejših obdobjih.

Zemljepisna razporeditev gradiva je neposreden odraz zgodovinskega razvoja, političnih in gospodarskih dejavnikov. Med zbranimi upodobitvami jih je le dobra tretjina znotraj državnih meja Republike Slovenije. Kljub temu so posamezne pokrajine zastopane dokaj enakomerno. Opazna je le nekoliko večja koncentracija gradiva v severni polovici državnega ozemlja, kar pa je glede na zgodovinske okoliščine in stanje poselitve razumljivo. V naši neposredni okolici po številu in kakovosti upodobitev poznosrednjeveškega vojaštva in oborožitve izstopa Koroška, v nekoliko širšem alpskem prostoru pa je potrebno

* Prvi del prispevka z naslovom Likovni viri za vojaško zgodovino poznega srednjega veka: stensko in tabelno slikarstvo na Slovenskem in v sosednjih deželah je izšel v *Zborniku za umetnostno zgodovino*, XLIII, 2007, pp. 219–236. Številke v oglatem oklepaju za posameznimi spomeniki se nanašajo na številko opombe v preglednem seznamu v prvem delu, pp. 225–235.

omeniti tudi južno Tirolsko. V slednjih primerih je bogastvo virov brez dvoma rezultat relativne gospodarske moči obeh pokrajin ter lege na pomembnih prometnih poteh.

Obravnavano ozemlje je imelo v zgodovini izrazito prehodno vlogo. V poznem srednjem veku je nastopalo kot mostišče med dvema zelo pomembnima območjema, nemškim in italijanskim, ki sta močno zaznamovali podobo Evrope tako s stališča umetnostnega ustvarjanja kot razvoja vojaške tehnike. Pričakovati bi torej bilo, da se je mešanje nemških in italijanskih vplivov odrazilo v bojni opremi, ki je bila v rabi na naših tleh, ter zapustilo s tem povezane sledove tudi v likovnih upodobitvah. Pri tem pa se moramo zavedati, da je po predstavah sodobnikov večina slovenskega ozemlja vendarle nedvoumno spadala v okvir nemških dežel.¹

Analiza gradiva

Težko oboroženi vojaki zavzemajo med vsemi tipi upodobljenih oborožencev daleč najvidnejše mesto. To ni nujno dokaz, da so v tedanjih vojskah tudi številčno prevladovali, vsekakor pa nedvoumno kaže na njihovo prestižno mesto v strukturi srednjeveških oboroženih sil. Najzgodnejši vpogled v oborožitev poznosrednjeveškega viteza nam omogoča zelo zanimiva upodobitev sv. Jurija v Trnovcu [8] (sl. 1). Freska, ki je nastala okrog leta 1300, kaže konjenika, od glave do pet oblečenega v verižni oklep. Trikotni ščit sicer zakriva velik del konjenikovega trupa, vendar se zdi, da vitez ne nosi oklepnega jopiča. Pač pa bolj zbujajo pozornost zaščita za glavo, ki bi jo lahko interpretirali na več načinov. Morda gre za nerodno upodobitev železnega klobuka, ki ga bojevniki nosi preko verižne kapuce. Vendar bi bila takšna oblika železnega klobuka z navzgor privihamimi krajci zelo nenavadna ter v praksi komaj uporabna, saj bi le slabo ščitila zatilje. S stališča značilne bojne opreme težke konjenice v tem času bi prej pričakovali preprosto okroglo avbo z verižnim ovratnikom, pritrjenim na spodnjem robu. Morda pa je prav to tisto, kar je hotel prikazati mojster v Trnovcu – nenavad-

¹ Zgovoren je podatek, da se najemniki s slovenskega ozemlja, ki so se v 14. stoletju vojaško udeleževali v Italiji, v italijanskih virih omenjajo kot Nemci ali tudi Slovani, vsekakor pa z italijanskega zornega kota tujci iz načeloma nemškega prostora. Miha Kosi, *Potujoči srednji vek*, Ljubljana 1998, pp. 77–80.

ni krajci bi v tem primeru lahko predstavljali okrasje na čeladi. Podobno, le malenkostno posodobljeno opremo, med katero še vedno prevladuje verižnina, vidimo na freski Križanja iz druge četrtine 14. stoletja v cerkvi Sv. Janeza v Brixnu [103].

Razvoju zaščitne opreme lahko nato na podlagi likovnih upodobitev sledimo povsem premočrtno od osemdesetih let 14. stoletja dalje. V prvem obdobju, nekako do leta 1410, imamo opraviti z oklepi prehodnega tipa (Ladislavova legenda, Turnišče [70] (sl. 2); Sv. Jurij, Schenna [10]; Savlov padec, Krka [80]). Ti so v skladu s tedaj veljavnimi modnimi zapovedmi še pogosto prekriti z blagom ali vrhnjimi oblačili, kar otežuje natančnejšo analizo njihove konstrukcije. Med zaščitnimi sredstvi imajo pomembno vlogo oklepni jopiči, na notranji strani okrepljeni s prikovičenimi železnimi ploščami (Sv. Jurij, Gerlamoos [11]; Sv. Domicijan, Millstatt [38]).² Zlasti v primeru iz Millstatta imamo priložnost videti tipično opravo iz prehodne dobe, ki je bila v času nastanka okoli leta 1400 že zastarela, s primitivnimi ploščnimi oziroma vitrastimi ščitniki za roke in dolgim, v krilo podaljšanim oklepni jopičem. Še bolj arhaično deluje zaščita za noge. Freska na tem mestu sicer ni dovolj dobro ohranjena, da bi jo bilo mogoče nedvoumno interpretirati, vendar razmeroma zapleteno okrasje namiguje na konstrukcijo iz posebno obdelanega trdega usnja in ne iz železne pločevine, kar je sicer bolj značilno za zgodnja desetletja 14. stoletja.³

V celoti aktualnejše primere oklepov s konca 14. stoletja je mogoče rekonstruirati na podlagi freske Savlovega padca v Krki [80] (sl. 3). Dobro opremljeni, težko oboroženi konjeniki kažejo kar prepričljivo podobo sodobne zaščitne opreme. Med njimi še vedno najdemo oklepni jopič in veliko verižnine – večinoma v obliki dolgih ovratnikov, pripetih na spodnji rob čelade, eden od konjenikov pa nosi dolgo

² Oklepnemu jopiču (angl. *coat-of-plates*) konstrukcijsko sorodna vrsta zaščitne oprave je morda bolj znana brigandina. V obeh primerih gre za tekstilno oblačilo, pri katerem so železne plošče s kovicami pritrjene na notranji strani. Zato so na likovnih upodobitvah običajno vidne le glavice kovic. Cf. Bengt THORDEMAN, *Armour from the Battle of Wisby, 1361*, s. 1. 2001, pp. 210–229.

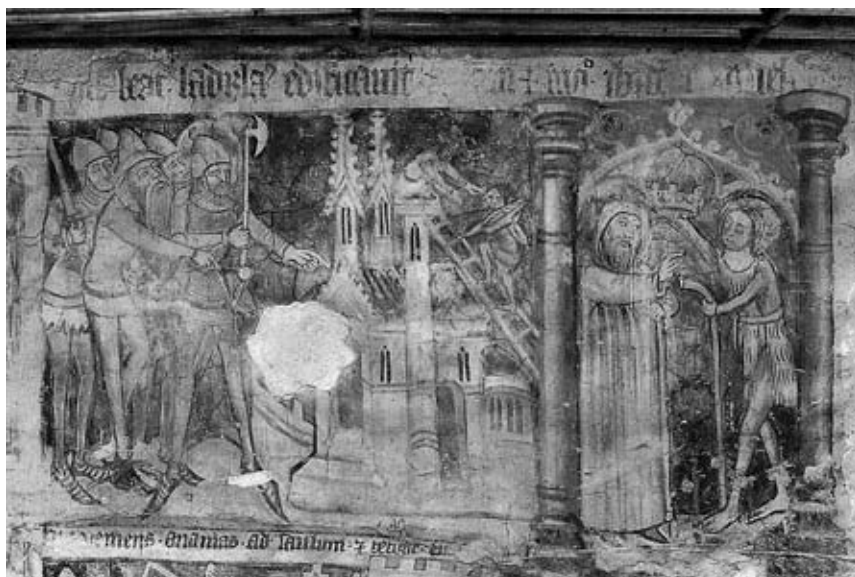
³ Zelo podobni, umetelno okrašeni, po vsej verjetnosti usnjeni ščitniki za noge so znani iz južne Italije, vendar se tam pojavljajo že v dvajsetih letih 14. stoletja Cf. Claude BLAIR, *European Armour*, London 1958, pp. 38–39, 43; Ewart OAKESHOTT, *The Archaeology of Weapons*, Mineola 1996, p. 268.

1. Sv. Jurij, c. sv. Jurija, Trnovec

verizno srajco, ki je bila tedaj očitno celo pri najbolj oboroženih vojakih še zmeraj sprejemljiva samostojna zaščita za trup. Kljub temu je jasno, da ostale vrste zaščitne opreme že izpodriva ploščni oklep.

Zaščita iz železnih plošč se je predvsem v obliki ščitnikov za ude okoli leta 1330 razvila že do povsem uporabne stopnje, vendar je ploščni oklep kot ustrezno ergonomsko prilagojena konstrukcijska celota resnično dozorel šele v prvih letih 15. stoletja. Prav v tem času se je razvoj oklepov, ki je v Evropi doslej v različnih regijah potekal po bolj ali manj enakih smernicah, začel cepiti v dve glavni smeri. Prvo so predstavljala severnoitalijanska orožarska središča, ki so zlasti v prvi polovici 15. stoletja po zaslugi močnih trgovskih povezav in kakovostnih izdelkov zelo močno vplivala, če že ne obvladovala tudi zahodnoevropsko tržišče. Po drugi strani pa se italijanski tokovi v nemškem in srednjeevropskem prostoru niso mogli nikoli zares uveljaviti zaradi močne domače tradicije in drugačnega načina bojevanja. Odras komercialne prilagoditve italijanskih mojstrov na okus tujih, tudi nemških naročnikov so t. i. italijanski izvozni oklepi (»alla todescha«), v osnovi izdelani v italijanskem slogu, vendar z nekaterimi konstrukcijskimi in

2. Legenda o sv. Ladislavu, stara ž. c. Matere božje, Turnišče

3. Savlov padec, sam. c. Marijinega vnebovzetja, Krka na Koroškem

4. Kristus nosi križ, c. Device Marije in sv. Nikolaja, Selo v Prekmurju

dekorativnimi prilagoditvami.⁴ V južni Nemčiji pa se je medtem razvijala druga velika evropska okleparska smer, ki je okrog leta 1460 privdela do nastanka »gotskega« sloga.⁵ Okleparski mojstri iz južne Nemčije so se okrog leta 1450 že lahko enakopravno kosali s svojimi italijanskimi tekmeci, proti koncu stoletja pa so njihove izdelke po metalurški kakovosti naposled tudi prekosili, kakor dokazujejo nedavne naravoslovne študije.⁶

Glede na zemljepisni položaj slovenskega ozemlja, ki je bilo pravzaprav enako oddaljeno od velikih italijanskih in nemških poznosrednjeveških okleparskih delavnic, je zelo zanimivo vprašanje, čigavi izdelki so prevladovali v oborožitvi pripadnikov našega vojaštva. Ploščni oklepi v stenskem in tabelnem slikarstvu slovenskega in sosednjega alpskega prostora niso redkost. Vendar pa jih ne moremo vedno zanesljivo interpretirati, saj so na upodobitvah pomembne konstrukcijske podrobnosti pogosto zakrite. Kot drugod v nemškem prostoru so tudi

⁴ BLAIR 1958, cit. n. 3, pp. 79–92.

⁵ BLAIR 1958, cit. n. 3, pp. 92–107; analiza ploščnih oklepov v nadaljevanju temelji na obeh citiranih mestih Blairrove študije.

⁶ ALAN WILLIAMS, *The Metallurgy of Medieval Arms and Armour, Companion to Medieval Arms & Armour* (ed. David Nicolle), Southwold 2002, pp. 45–66.

5. Sv. Jurij, p. c. sv. Kancijana, Selo nad Žirovnico

pri nas težko oboroženi vojaki preko oklepa za trup še nenavadno dolgo nosili tekstilna oblačila – in sicer v času, ko je drugod po Evropi že povsem prevladala moda nošenja »svetlega«, torej golega ploščnega oklepa brez tekstilnih pregrinjal (npr. Miles Christi [134], Sv. Viljem Akvitanški [71] in Sv. Jurij [14], Brixen; Sv. Jurij, Mariapfarr [15]; Sv. Jurij, Selo nad Žirovnico [16]). Zdi se, da so se v nekaterih standardnih likovnih kompozicijah, denimo pri sv. Juriju, tekstilna pregrinjala obdržala celo še potem, ko so iz vsakdanje rabe večinoma že izginila.

Z začetka 15. stoletja imamo tako več primerov ploščnih oklepov, ki bi jih težko zanesljivo identificirali. Oprijemljivih podrobnosti je malo, sodijo pa še bolj v tradicijo starejšega »mednarodnega« sloga, kot npr. oklep klečečega viteza na freski v Zweinitzu [135] ali v Liembergu [137]. Zanimive pa so tudi čelade značilne italijanske oblike, zgodnje barbute, na freskah Sv. Jurija [12] in Pasijona [105] v Zanigradu, ki razkrivajo vplive iz bližnje Italije. Oprema sv. Jurija iz Sela nad Žirovnico [16] (sl. 5) v določenih podrobnostih sega v nemški

6. Poklon Sv. treh kraljev, Samostanska cerkev, Gospa Sveta

7. Vstajenje, p. c. sv. Radegunde, Srednja vas pri Šenčurju

krog. To dokazujejo neizraziti komolčni in kolenski ščitniki z majhnimi stranskimi krilci ter rokavice v obliki peščene ure, ki jih je v tem času v Italiji že zamenjal drugačen tip, v nemškem prostoru pa so se ohranile še vse v trideseta leta 15. stoletja. Po drugi strani jezdec nosi segmentne copate in verižni ovratnik, kar je v skladu z italijanskimi smernicami. Italijansko deluje tudi okrogla, izbočena prsna plošča, zakrita pod tkanino. Podobno velja za nekoliko zgodnejšo prsno ploščo na freski sv. Jurija v Brixnu [13].

Proti sredini 15. stoletja se slog upodobljenih oklepov vse jasneje definira in močno spremeni. Bojna oprema na Pohodu Sv. treh kraljev v Gospe Sveti [91] (sl. 6) je v nekaterih podrobnostih upodobljena s kančkom domišljije, vendar kaže več značilnosti nemškega sloga. Med zaščito za glavo imajo osrednjo vlogo železni klobuki, dva jezdec pa nosita nabradna ščitnika. To je namig na nemške vplive, saj nabradnikov zlasti v kombinaciji z železnim klobukom v Italiji praviloma niso nosili. Po letu 1450 nemški slog popolnoma prevlada. Prsne plošče imajo sprva tipično izbočeno škatlasto obliko (*Kastenbrust*), kot je dobro razvidno na pasijonskih prizorih v Strassnu [119] ali na Križanju v Slovenj Gradcu [118] (sl. 8). V zadnjem primeru je prsna plošča izdatno okrašena z valovitimi žlebički, ki v šestdesetih letih postanejo prepoznavni znak nemških gotskih oklepov. Značilnosti nemškega sloga, kot so *Kastenbrust* in viseči podpazdušni ščitniki, so opazne celo na manj realističnih upodobitvah oklepov iz tega obdobja (Sv. Jurij, Sp. Trušnje [19]; Sv. Jurij, Obermontani [20]). Enak trend se nadaljuje v šestdesetih in sedemdesetih letih (Sv. Florijan, Bodešče pri Bledu [36]; Absalomova smrt [83], Eleazarjev boj s slonom [82] (sl. 9) in pasijonski prizori, Brixen [121, 123]). Tipično nemške oklepe najdemo na Treh redovih sveta na Ptujju [138] (sl. 11). Še vedno enodelni, pusti *Kastenbrust* in globoko laminirano krilo v letih 1470–1480, kakor je datirana ptujska freska – in s tem na vrhuncu gotskega sloga – po tedanjih južnonemških merilih deluje preprosto in naravnost zastarelo. Vsekakor pa ptujski primer ni osamljen; sorodno opravo najdemo na približno sočasnih freskah Križanja in Vstajenja iz Brixna [121, 123], pa celo na podobi nadangela Mihaela iz Dolenje vasi pri Senožečah [61], ki je datirana v čas okoli leta 1500. Pozen gotški oklep z vtolčenimi valovitimi rebri pa kaže upodobitev Engelberta Spanheimskega v Sv. Pavlu v Labotski dolini [139].

8. Križanje, špitalska c. sv. Duha, Slovenj Gradec

Morda je relativno pomanjkanje okrasja in dolgo vztrajanje pri preprostejši zunanjsčini – čeprav v skladu s splošnimi oblikovnimi smernicami nemškega sloga – vendarle odraz bližine italijanskega prostora, kjer se bogato okraševanje oklepov vse do konca 15. stoletja ni moglo prav uveljaviti. Razen žlebičene prsne plošče na Križanju v Slovenj Gradcu [118] iz petdesetih let najdemo več primerov pravega gotškega oklepa šele v zadnji četrtini stoletja (pasijonska cikla v Gerlamoosu [125] in Obermauernu [126]; Sv. Domicijan, Beljak [40]).

9. Eleazar ubije bojnega slona, Križni hodnik katedrale, Brixen

Ni malo primerov, ki kažejo oklepe sicer pretežno nemškega sloga v bolj tipično italijanskih konfiguracijah. Med njimi lahko omenimo nošenje verižnega ovratnika namesto ploščnega, ki se je v nemškem okolju zelo razširil po letu 1430, v Italiji pa šele v začetku 16. stoletja (Sv. Jurij, Spodnje Trušnje [19]; Sv. Jurij, Obermontani [20]; Sv. Jurij, Taisten [24]; Sv. Ahac, Bolzano [34]; Engelbert Spanheimski, Sv. Pavel v Labotski dolini [139]). Prav tako upodobljeni vojaki včasih namesto značilnih nemških laminiranih ploščnih copat nosijo le navadne čevlje ali pa jim stopala po italijanski modi pokriva kvečjemu verižnina (Vitez, Liemberg [137]; Sv. Jurij, Selo nad Žirovnico [16]; Sv. Jurij, Famlje [22]; pasijonska cikla v Strassnu [119] in v Brixnu [121, 123]). Vendar je nedvoumnih upodobitev polnokrvnega italijanskega oklepa

10. Mučeništvo sv. Uršule, p. c. sv. Miklavža, Mače nad Preddvorom

na ozemlju Republike Slovenije nadvse malo. Morda še najboljši predstavnik italijanskega sloga so prsne plošče na freskah sv. Ahaca [33], sv. Florijana [35] in Pohoda Sv. treh kraljev [99] na Turjaku. Dvodelne prsne plošče, pri katerih vrh trebušne lamele sega že skoraj do vratu, predstavljajo fazo razvoja, ki so jo v Italiji dosegli okrog leta 1455 in je torej na turjaških upodobitvah popolnoma aktualna.

Posebej se lahko pomudimo pri zaščitnih pokrivalih. Preprosta okrogla, jajčasta ali koničasta avba, ki ima ob spodnjem robu ponavadi pritrjen ovrtnik iz verižnine, se velikokrat pojavlja predvsem v starejšem gradivu, in to kot dokaj univerzalna vrsta zaščite, ki so jo uporabljali konjeniki in pešci obenem. Prve primere najdemo že na Križanju iz Brixna [103] iz prve polovice 14. stoletja. Nosijo jih bojevniki na Ladislavovi legendi v Turnišču [70], na Savlovem padcu v Krki [80], v Pasijonu v Selu v Prekmurju [106] (sl. 4), freski sv. Jurija v Brixnu [14], Pohodu Sv. treh kraljev v Zweinitzu [90], Vstajenju na Ptujski gori [108]. V tridesetih letih postanejo nekoliko redkejši, a še zlepa ne izginejo (Pohod Sv. treh kraljev, Sv. Gandolf [92]; Vstajenje, Srednja vas pri Šenčurju [114] (sl. 7), Pohod Sv. treh kraljev, Turjak [99]).

11. Trije redovi sveta, proštijska c. sv. Jurija, Ptuj

V opravi konjenikov najdemo šleme s koničastim vizirjem, znanim tudi kot pasji gobec, ki so se uporabljali že v drugi polovici 14. stoletja (Tristanov cikel, Runkelstein [148]; Miles Christi, Brixen [134]; Pohod Sv. treh kraljev, Gospa Sveta [91]). Po letu 1460 so jih dokončno izpodrinile skledaste avbe s preklonnim naličnikom ali brez njega (*Schaller*), ki so zapustile sledove tudi v našem gradivu (Absalomova smrt [83], Eleazarjev boj s slonom [82], Pasijon [121, 123], Brixen; Trije redovi sveta, Ptuj [138]; Pasijon, Obermauern [126]). Nekajkrat naletimo na segmentne čepice kot na lažje zaščitno pokrivalo (Sv. Jurij, Selo nad Žirovnico [16]; Pasijon, Strassen [119]; Mučeništvo sv. Uršule, Mače [62]). Gre za lahko tekstilno ali usnjeno čepico, prekrito s trdimi ploščicami iz kovine ali organskih materialov, ki so jo lahko nosili kot samostojno zaščito, lahko pa tudi kot okrepljeno podlogo pod čelado.⁷

Vsekakor so v zbranem gradivu daleč najbolj razširjena vrsta čelad v srednji Evropi izredno priljubljeni železni klobuki. Nosijo jih tako pešci kot konjeniki, in to na več različnih načinov – včasih le preko tekstilne kapuce ali podloge (Vstajenje, Millstatt [109]; Pohod Sv. treh

| ⁷ BLAIR 1958, cit. n. 3, p. 111.

kraljev, Sv. Gandolf [92]; Kristus na Oljski gori, Strassen [119]; Pasijon, Brixen [121, 123]; Pasijon, Thörl [122]), včasih čez verižno kapuco (Pohod Sv. treh kraljev, Bichl [93]; Pohod Sv. treh kraljev [92] in Kristus pred Pilatom [113], Sv. Gandolf), pogosto pa tudi s pločevinastim nabradnikom (Pohod Sv. treh kraljev, Gospa Sveta [91]; Kristus na Oljski gori, Strassen [119]; Pohod Sv. treh kraljev, Bušecha vas [100]; Vstajenje, Brixen [123]). V drugi polovici stoletja krajci včasih segajo že tako globoko, da so spredaj opremljeni z izrezom za oči. Nedvomno je k razširjenosti železnih klobukov poleg praktične oblike in dobre zaščite, ki so jih široki krajci zagotavljali pred izstrelki iz lokov in samostrellov, mnogo prispevala prav njihova vsestranskost. Isti železni klobuk je bilo namreč mogoče nositi v različnih konfiguracijah, ki so lahko zadostile tako potrebam lažje oboroženih vojakov po manjši teži in večji gibljivosti kot željam težko oboroženih pešcev in konjenikov, ki so si želeli boljšo zaščito obraza in vratu ter so klobuk nosili skupaj z nabradnikom.

Dostopni likovni viri tako dajejo vtis, da se je oklep pri nas in v naši alpski soseščini kljub nedvoumni pripadnosti nemškemu kulturnemu prostoru vendarle razvijal v nekoliko drugačnem tempu in ni slepo sledil modnim zapovedim velikih središč južne Nemčije. To seveda ne preseneča, saj so tudi v alpskem prostoru obstajale delavnice, ki so v 15. stoletju dobile nadregionalni pomen (Mühlau na Tirolskem). Prav na to obstoječo tradicijo se je ob prelomu stoletja oprl cesar Maksimilijan ter na njej utemeljil veliko dvorno orožarno v Innsbrucku. Tirolski mojstri so delovali na pomembnem prometnem stičišču in v neposredni bližini Italije, zato ni naključje, da so se v njihovem slogu odrazili tudi italijanski vplivi.⁸

Če smo se zaenkrat osredotočali predvsem na težko oborožene vojake, torej na bojovniško elito in najbolj opremljene poklicne vojake, pa ni nič manj pomembno vprašanje, kako so bile oborožene lažje enote, ki so v vojaški hierarhiji resda zavzemale manj ugledno mesto, vendar sta se njihov pomen in število skozi pozni srednji vek zelo povečala. Med najprepričljivejše upodobitve pehote v začetku 15. stoletja pri nas sodijo pasijonski prizori rotunde v Selu v Prekmurju [106]. Na njem so upodobljeni številni vojaki, ki večinoma nosijo verižne srajce, v več primerih tudi prešite jopiče, razmeroma lahke, a zelo učinkovi-

⁸ WILLIAMS 2002, cit. n. 6, pp. 21–23.

te tekstilne oklepe iz mnogih skupaj sešitih plasti trpežnega blaga (v sredini 15. stoletja se po vsej verjetnosti pojavijo tudi na Pohodu Sv. treh kraljev v Dragomerju [97]). Nimajo ne jeklenih prsnih plošč ne oklepnih jopičev, pač pa jih več nosi ploščno zaščito za noge. Večkrat se pojavijo značilne rokavice v obliki peščene ure, celotna ploščna zaščita za roke pa je še redka. Vojakom glave sprva varujejo preproste okrogle avbe z verižnimi ovratniki, sčasoma pa vse pogostejše železni klobuki. Oboroženi so z meči in sulicami, tudi dolgimi sekirami, buzdovani in sečnim orožjem na drogu. Takšne pešake najdemo na upodobitvah iz tridesetih in štiridesetih let (Vstajenje, Millstatt [109]; Kristus pred Pilatom, Sv. Gandolf [111]), v manjši meri pa še veliko pozneje. Bojna oprema na Pasijonu iz Obermauerna [126] iz leta 1484 v nekaterih podrobnostih sicer ni najbolj realistično upodobljena, vseeno pa je povedno, da med oboroženci še vedno kaže v verižnino oblečene vojake. Vojak z globokim verižnim ovratnikom na prizoru Kristusa pred Pilatom deluje povsem verodostojno. Verižni ovratniki enakega tipa, zaradi značilne oblike poimenovani škofovski plašč, so v poznem 15. in zgodnjem 16. stoletju sodili med običajno opremo lažje oboroženih pešakov, včasih – tako kot na Pasijonu iz Obermauerna – celo kot edini kos zaščitne opreme.⁹

V sredini stoletja je podoba pehotne opreme že znatno napredovala. Orožje na drogu se je še bolj razširilo in se razvijalo v različne tipe kombiniranega sečnega in bodnega orožja, med katerimi je po švicarskem vzoru prevladala helebarda. Dostopnejši je postal tudi ploščni oklep, čeprav se je med pešaki načeloma uporabljal v bolj okrnjeni obliki. Po dobro dokumentiranih standardih dunajske mestne milice so v sredi 15. stoletja med običajno opremo pehote sodile jeklene prsne plošče, železni klobuki, veliki pehotni ščiti (paveze), sulice, helebarde, samostreli in ročni topovi. Kombinacija bojne osti (*Ahlspiess*) in pavez, pa tudi nagla uvedba ročnega strelnega orožja, jasno kažeta na močan vpliv husitov in čeških najemnikov na oborožitev in vojaško organizacijo širšega avstrijskega prostora.¹⁰

⁹ Npr. verižni ovratnik iz Coburga, inv. št. I. E. 1, Alfred GEIBIG, *Gefährlich und schön*, Coburg 1996, fig. 38.

¹⁰ Günter DÜRIEGL, *Das Wiener Bürgerliche Zeughaus – Die Geschichte einer Waffensammlung, Das Wiener Bürgerliche Zeughaus; Rüstungen und Waffen aus 5 Jahrhunderten* (Schallaburg bei Melk, Historisches Museum der Stadt Wien, 14. 5.–30. 10. 1977, ed. Günter Dürriegl et al.), Wien 1977,

Na Vstajenju v Srednji vasi pri Šenčurju [114] že lahko vidimo tri težko oborožene vojake, ki so opremljeni na podoben način. Glede na predpise dunajske milice so odlično oklepljeni, saj premorejo rokavice, ploščne ščitnike za roke in noge. Dva nosita še pavezi, ki pa sta preproste izvedbe, saj nimata nobenih zapletenejših poslikav. Na deset ali dvajset let mlajšem Pasijonu iz Strassna [119] lahko najdemo veliko kompleksnejše oblike orožja na drogu, zlasti helebarde in spetume oz. partizane, ki pa so bile v severni Italiji v splošni rabi že v začetku stoletja (Pasijon, Zanigrad [105]). Nato se redno pojavljajo tudi v mlajših likovnih virih (pasijonski cikli v Thörlu [122], Obermauernu [126] in Hrastovljah [128]).

Bojovník v ospredju strassenskega Pasijona [119] nosi popoln ploščni oklep, zato bi ga težko šteli med navadno pehoto. Pač pa se zdi reprezentativnejša oprema ranjenega vojaka Malha. Trup mu ščiti le prsna plošča brez krila ali hrbtna plošča. Nosi ramenske ščitnike, rokavice ter ploščno zaščito za roke in noge, na glavi pa segmentno čepico. Enaka ali podobna konfiguracija je na upodobitvah iz sredine 15. stoletja sploh zelo običajna (Kristus pred Pilatom, Treffling [116]; Vstajenje, Muljava [117]; Eleazarjev boj s slonom, Brixen [82]; Pasijon, Thörl [122]; Pasijon, Vitanje [124]). Na splošno lahko ugotovimo, da večina upodobljenih pešakov nosi dobro, skoraj presenetljivo visoko stopnjo zaščite.

Med napadalnim orožjem smo že omenili orožje na drogu. Druga zelo pomembna kategorija so meči, katerih upodobitev je najti toliko, da bi jim lahko posvetili manjšo ločeno študijo,¹¹ zato se je za naše potrebe bolje osredotočiti na nekaj najizpovednejših primerov. Ne

p. 12; Robert WAISSNERBERGER, Die wehrhaften Bürger Wiens, *Das Wiener Bürgerliche Zeughaus; Rüstungen und Waffen aus 5 Jahrhunderten* (Schallaburg bei Melk, Historisches Museum der Stadt Wien, 14. 5.–30. 10. 1977, ed. Günter Dürriegl et al.), Wien 1977, pp. 22–26; Günter DÜRRIEGL, Die wehrhaften Bürger Wiens und ihre Waffen, *Wehrhafte Stadt; Das Wiener Bürgerliche Zeughaus im 15. und 16. Jahrhundert* (Wien, Historisches Museum der Stadt Wien, 15. 5.–21. 9. 1986, ed. Günter Dürriegl), Wien 1986, p. 7.

¹¹ Cf. Tomaž NABERGOJ, *Oboroženi stan srednjeveške družbe na Slovenskem na osnovi materialnih virov*, Ljubljana 2001 (magistrska naloga, Univerza v Ljubljani, tipkopis).

da bi se spuščali v podrobnejšo tipologijo,¹² lahko v osnovi ločimo enoročne ter dolge (enoinpolročne) meče. Tako pri enoročnih (Sv. Katarina, Brixen [41]; Sv. Pavel, Turnišče [47]; Tristanov cikel, Runkelstein [148]; Mučeništvo sv. Tomaža, Rateče pri Planici [74]) kot dolgih mečih (Karel Veliki, Brixen [133]; Sv. Mihael, Tiers [58]; Sv. Katarina, Deutschgriffen [44]; Sv. Mihael, Brixen [60]; Sv. Jurij, Gerlamoos [11]) najdemo različne variacije rezil z enim ali več žlebovi, rombastega ali tudi bolj kompleksnega preseka. Opazen je premik k vse ostrejši konici, primerni za zabadanje, kar se popolnoma sklada z zgodovinskim razvojem bojne opreme v Evropi.

Čeprav so upodobitve mečev že zaradi svoje simbolične narave dostikrat shematične ali naravnost minimalistične, pa so v določenih primerih zelo natančne in dokazujejo zavestno dokumentiranje sodobnih trendov. Takšen primer so meči z zavitim branikom v obliki črke S, ki se pojavijo v sredini 15. stoletja (Sv. Katarina, Bločice [45]; Mučeništvo sv. Uršule, Mače [62]). Pogosto imajo meči okoli branika ovito usnjeno oblogo, ki se na zunanji strani razširi v majhno polkrožno pokrivalo (apostoli na Oljski gori, Brixen [121]; Herodov pobožni otrok, Sv. Gandolf [136]; Sv. Ahac, Bolzano [34]) – detajl, ki ga danes na originalnih mečih zelo redko opazimo, za srednjeveškega človeka pa je bil nekaj samoumevnega, saj je usnjeno pokrivalo preprečevalo, da bi med nošenjem v slabem vremenu v nožnico prodiral dež ali prah.

Kot lahko in priročno orožje za osebno obrambo je bil v 15. stoletju v srednji Evropi zelo priljubljen *Messer*, tip enoročnega, nekoliko ukrivljenega meča z enoreznim rezilom ter razširjeno konico.¹³ Spadal je v običajni repertoar poznosrednjeveške oborožitve višjih in nižjih slojev. Nosili so ga tako v vojni kot v vsakdanjem življenju. Mojstri borilnih veščin so ga obravnavali ločeno, v vsakdanjem jeziku pa je *Messer* postal tako rekoč sopomenka za meč na splošno.¹⁴ Sledi je zapustil tudi v lokalnih likovnih virih, denimo na Pasijonu v Strassnu [119]

¹² Cf. OAKESHOTT 1996, cit. n. 3, pp. 200–238, 301–340,

¹³ Ustreznega prevoda termina *Messer* v slovenskem jeziku nimamo. Izraz nož je nezadovoljiv, ker ne gre niti za bodalo niti za bojni nož v pravem pomenu besede, temveč za sečno orožje, po dimenzijah povsem enakovredno enoročnemu meču. Prav tako ga ne smemo zamenjevati s sabljo, saj gre za sicer podobni, a tipološko različni orožji, ki sta nastali ločeno.

¹⁴ Npr. borilni priročniki Hansa Talhofferja in Codex Wallerstein.

in Mučeništvu sv. Uršule v Mačah [62] (sl. 10), če omenimo le dva najboljša primera.

Najosnovnejše samoobrambno orožje, bodalo, je razmeroma šibko zastopano. Na Križanju v Brixnu [103] iz prve polovice 14. stoletja vidimo za pasom vojaka orožje, ki je po vsej verjetnosti bazilard, veliko bodalo ali kratek meč z značilnim ročajem v obliki črke H in s trikotnim rezilom, ki pa ga na freski ne vidimo. Dolgo bodalo podobnih oblik in dimenzij, a z zelo vitkim rezilom, nosi sv. Domicijan v Beljaku [40]. V poznem 14. in 15. stoletju veliko bolj razširjen tip, rondelno bodalo (*Scheibendolch*), najdemo na upodobitvi sv. Jurija iz leta 1495 [27], pa tudi na stenski freski viteza v t. i. kopalnici na gradu Runkelstein [143], sv. Jurija v Mariapfarru [15] ter na Pohodu Sv. treh kraljev, Obermontani [98].

Orožje na tetivo zasledimo v lovskem in vojaškem kontekstu. V slednjem, ki je za nas zanimivejši, sodijo samostreli med običajno, čeprav ne ravno pogosto pehotno oborožitev (Kristusovo vstajenje, Muljava [117]; Kristusovo vstajenje, Ptujška gora [108]). Na prizoru Mučeništva sv. Uršule v Mačah [62] drug poleg drugega nastopata kratek lok in samostrel. Oba sta videti enake konstrukcije. Dvobarvna upodobitev lokov sicer spominja na barvni vzorec tisovine, iz katere so izdelovali znamenite angleške dolge loke, včasih tudi samostrele, vendar le od daleč. Loki iz tisovine so namreč vedno izdelani tako, da je zunanja stran loka izdelana iz svetlejšega, bolj elastičnega sloja lesa, notranja pa iz tršega in temnejšega iz notranjega dela debla – ravno obratno, kakor kaže barvna shema freske v Mačah.¹⁵ Tu imamo torej opravka s kompozitno konstrukcijo, sestavljeno iz slojev živalskih kit in roževine, prilepljenih na leseno osnovo. Kompozitni samostrel je bil v srednji Evropi močno razširjen, zato bi ga na upodobitvi upravičeno pričakovali. Zanimive so tudi puščične osti. Konica puščice na kratkem loku ima zelo dolgo, tanko obliko rombastega preseka, primerno za prebijanje oklepov in streljanje na dolge razdalje, ki je značilna tudi za turške puščice iz tega obdobja. Izstrelek iz samostrela pa ima po drugi

¹⁵ Najizčrpnejša sodobna študija o razvoju dolgega loka je: Matthew STRICKLAND – Robert HARDY, *The Great Warbow*, Stroud 2005. O razvoju samostrela: Ralph PAYNE-GALLWEY, *The Crossbow*, London 1903; Josef ALM, *European Crossbows*, Leeds 1994; Egon HARMUTH, *Die Armbrust*, Graz 1986; William Forbes PATERSON, *A Guide to the Crossbow*, s. l. 1990.

strani netipično, zelo široko trikotno ost s širokimi zobci, ki bi jo prej pričakovali na loku in bi spadala bolj v lovski kontekst kot na bojišče. Zelo podobno kombinacijo kaže veliko mlajše Mučeništvo sv. Uršule v Laniščah pri Šmarju [63]. Tu poleg dveh dokaj stiliziranih refleksnih lokov nastopa samostrel s prepoznavnim kopitom srednjeevropskega tipa. Svetli, enobarvni, razmeroma vitki samostrelni lok je manj običajen, saj daje vtis, kot da je izdelan iz jekla. To sovпада z razvojem samostrelov v srednji Evropi, kjer je jekleni lok nadomestil kompozitno konstrukcijo šele v 16. stoletju.

Kompozitni refleksni loki v stenskem in tabelnem slikarstvu sicer niso neznanka. Zgornja primera smo že omenili, nikakor pa nista edina. Refleksni lok se v Evropi ni veliko uporabljal, sodil pa je med najpomembnejša orožja vojske osmanskega imperija in je bil v predstavnem svetu srednjeveškega Evropejca tipično vzhodnjaško orožje, posebej nevarno v rokah stepskih konjenikov.¹⁶ Janez Akvila ga je večkrat upodobil v Legendi sv. Ladislava v Turnišču [70], kar je glede na kontekst Ladislavovih bojov s Kumani ter močno madžarsko konjeniško in lokostrelsko tradicijo popolnoma razumljivo. Bolj presenetljivo je, da nanj naletimo tudi na freski Lov na jelene na južnotirolskem gradu Runkelstein [145], kjer deluje prav eksotično.

Pač pa je težje razložljivo, zakaj v našem likovnem gradivu tako rekoč zaman iščemo upodobitve ognjenega orožja. Iz pisnih virov je dobro znano, da je v slovenskem prostoru poleg topništva tudi ročno ognjeno orožje že vsaj v štiridesetih letih 15. stoletja zavzemalo zelo pomembno mesto.¹⁷ Sliko ročnega topa smo zasledili edinole na staro-zaveznem prizoru Eleazarjevega boja s slonom iz Brixna [82]. Ima obliko železne cevi verjetno osemkotnega preseka, dolžine približno 50 cm in precej velikega kalibra. Pritrjena je na posteljico, izrezano v raz-

¹⁶ O konstrukciji refleksnih lokov: Ralph PAYNE-GALLWEY, *A Treatise on Turkish and other Oriental Bows of Mediaeval and Later Times*, London 1903; Paul Ernest KLOPSTEC, *Turkish Archery and the Composite Bow*, Manchester 2005.

¹⁷ Denimo pogoste omembe ognjenega orožja v Celjski kroniki v bojih med celjsko-habsburško fajdo, Ulrikovim obleganjem gradu Sv. Juraj in spopadi v Slavoniji, obleganjem Dunajskega Novega mesta ter končno križarskim pohodom na Beograd l. 1456. Franz KRONES, *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*, Graz 1883.

meroma dolgem, preprostem olesju, ki je še brez pravega kopita. Cev ima izvrtano vžigalno luknjico na zgornji ploskvi cevi, orožje pa se proži še povsem na stari način – strelec drži olesje pri zadku cevi z levice, leseni drog nasloni na ramo oziroma ob lice, instinktivno pomeri in sproži s koncem počasi goreče vžigalne vrvice, ki jo drži v desni roki. Gre torej za pozno in nekoliko večjo, konstrukcijsko pa skoraj identično izvedbo tistega primitivnega tipa ročnega strelnega orožja, ki ga predstavlja znana »puška« iz Tannenberga.

Sklep

Srednjeveško stensko in tabelno slikarstvo, ki se je ohranilo na Slovenskem in v naši vzhodnoalpski okolici, predstavlja znaten korpus gradiva predvsem za čas po letu 1380. To je lahko ob previdni interpretaciji izredno dragocen vir za materialno kulturo poznega srednjega veka, ki pa zlasti s stališča vojaškozgodovinskih raziskav zanekrat še ni bil deležen zadostne pozornosti. Pri tem je nujno vsako likovno delo vrednotiti posebej, če je le mogoče, tudi primerjalno ob upoštevanju analogij iz širšega evropskega prostora ter materialnih ostankov, saj izpovedna vrednost gradiva glede na avtentičnost upodobljenih predmetov razumljivo niha.

Prvi izsledki raziskav likovnega gradiva po eni strani potrjujejo vpetost velike večine našega ozemlja v nemški kulturni prostor, po drugi strani pa poudarjajo nekatere specifične lastnosti razvoja vojaške tehnike v vzhodnoalpskem območju. Primeri upodobljene orožnitve, ki jih je mogoče natančneje identificirati, so pretežno nemškega izvora. Nedvoumno italijanske bojne opreme je malo in še to razen osamljenih primerov najdemo le na jugozahodnem robu Republike Slovenije ter v zahodni soseščini. Pač pa je mogoče vsaj posredne italijanske vplive opaziti v številnih podrobnostih, posebno v načinu nošenja zaščitnih sredstev in njihovega preprostega okrasja. Potrebno je tudi poudariti, da bojna oprema v obravnavanih virih ne glede na posamezna odstopanja v splošnem deluje sodobno in sledi glavnim smernicam, ki so jih narekovala velika evropska orožarska središča.

Uporaba likovnih del pri preučevanju srednjeveške vojaške zgodovine, kakor tudi širše materialne kulture, je v Evropi že dolgo uveljavljena. Veliko neizčrpanih možnosti za raziskave na tem področju

je tudi pri nas. Nadaljnje specialistične študije bi brez dvoma lahko pomagale odgovoriti na številna odprta vprašanja ter izostriti podobo življenja naših srednjeveških prednikov.

Viri ilustracij: Walter FRODL, *Die gotische Wandmalerei in Kärnten*, Klagenfurt 1944 (sl. 3, 6), Silvia SPADA PINTARELLI, *Affreschi in Alto Adige*, Venezia 1997 (sl. 9), Fototeka FF/Um. zg. (sl. 1, 2, 4, 5, 7, 8, 10, 11)

UDK 75.033(497.4):940.54
izvirni znanstveni članek – original scientific paper

VISUAL SOURCES IN THE MILITARY HISTORY OF THE LATE MIDDLE AGES: MURAL AND PANEL PAINTING OF SLOVENIA AND THE NEIGHBOURING LANDS, PART 2 (INTERPRETATION OF SOURCES)

The approximately 150 collected examples of late medieval depictions of weapons, war equipment and soldiers mostly date from the period between 1380 and 1500. Just over one third of them are located within the national borders of the Republic of Slovenia. Many can be found in Carinthia. In the past, many routes led across the region. Here, the influences of Italian and German weaponry centres met, although at the time most of present-day Slovenia was regarded as German territory.

Most of the images depict heavily armed soldiers. In the first half of the 14th century, their equipment was relatively simple and it consisted of chain mail, helmet and shield. Beginning with the 1380s, the mail was combined with plates protecting the limbs and chest. In the early 15th century plate armour prevailed like in other developed parts of Europe. Particularly in the mid and late 15th century, German-style plate armour was widely used. Several special characteristics can be observed: the German-style plate armour featured a box-shaped breastplate (*Kastenbrust*) and was often left plain, because of which it appeared archaic in comparison with the contemporary Gothic armours from southern Germany. Many examples depict predominantly German-style armours in typically Italian configurations. Most of the offensive weapons depicted are swords and various forms of pole weapons, as well as other cutting and stabbing weapons, bows and crossbows, whereas depictions of firearms are few.

The preserved artistic images are a valuable source of material culture of the late Middle Ages, which has not been sufficiently explored in terms of military history. The first findings confirm that the Slovene lands were German-oriented, but on the other hand several specific features in the development of military technology can be observed.

Captions:

1. St George, church of St George, Trnovec
2. Legend of St Ladislaus, old parish church of the Mother of God, Turnišče
3. Saul's Fall, monastery church of the Assumption of Virgin Mary, Gurk
4. Jesus Carrying the Cross, church of the Virgin Mary and St Nicholas,
Selo in Prekmurje
5. St George, chapel of ease of St Kanzian, Selo above Žirovnica
6. Epiphany, monastery church, Maria Saal
7. Resurrection, chapel of ease of St Redegunda, Srednja Vas near Šenčur
8. Crucifixion, hospice church of the Holy Spirit, Slovenj Gradec
9. Eleazar Kills the Battle Elephant, cloister of the cathedral, Brixen
10. Martyrdom of St Ursula, chapel of ease of St Nicholas, Mače above Preddvor
11. Three Orders of the World, provost's church of St George, Ptuj